

-İnancın İman Hayatına Yansıması Bağlamında-

DEİZM ELEŞTİRİSİ

DR. EROL ÇETİN

İKSAD

Publishing House

ISBN 978-605-7510-08-2

-İnancın İman Hayatına Yansıması
Bağlamında-

DEİZM ELEŞTİRİSİ

DR.EROL ÇETİN

ISBN- 978-605-7510-08-2

**Institution Of Economic Development And Social Researches
Publications®**

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TURKEY TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E posta: kongreiksad@gmail.com

www.iksad.org

www.iksadkongre.org

Kitabın tüm hakları İKSAD Yayınevi'ne aittir.

İzinsiz çoğaltılamaz, kopyalanamaz.

Metinlerden etik ve yasal olarak yazarlar sorumludur

Iksad Publications - 2018© ISBN- 978-605-7510-08-2

EROL ÇETİN

1981 yılında Kahramanmaraş'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Kahramanmaraş'ta tamamladı. 2003 yılında KSÜ İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2007 yılında KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Nurettin Topçu'da Metafizik-Din İlişkisi" adlı yüksek lisans çalışmasını tamamladı. 2016 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde "Kierkegaard'a Göre Özne-Nesne İlişkisi" adlı çalışmasıyla doktor ünvanı aldı. Halen KSÜ İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi Ana Bilim Dalında Dr. Öğr. Üyesi olarak çalışmakta olan yazarın "Kierkegaard'a Göre Özne-Nesne İlişkisi" (Kimlik Yayınları, Kayseri 2016) adlı yayınlanmış kitabı ve ayrıca alanıyla ilgili yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

ÖNSÖZ

Tanrı, âlem, Tanrı-âlem ilişkisi, insanın Tanrı ve âlemlle olan münasebeti gibi konular geçmişten günümüze hem felsefenin hem de ilahiyatın yoğun bir şekilde üzerinde durduğu hususlar olmuştur. Bu bağlamda Tanrı-âlem ilişkisinde öne çıkan Tanrı tasavvurlarının din felsefesinin ele aldığı temel problem alanlarından birisi olduğunu vurgulamak gerekir.

Günümüz dünyasında öne çıkan ve üzerinde önemli tartışmaların yapıldığı Tanrı tasavvurlarından birisi de deizmdir. Deizmin âleme müdahale etmeyen ulûhiyet anlayışı insanları hayata yansımaları olmayan kuru bir inanca mahkûm etmekte ya da insanlar bu mahkûmiyeti ironik bir şekilde özgürlük olarak değerlendirmektedir.

Bu çalışmada deizmin mahiyeti, günümüzde deizmin ne çıkmasına neden olan faktörler, inancın iman hayatına yansımaları bağlamında deizm eleştirisi, gençleri deizmden uzak tutmak için yapılması gerekenler vb. hususlar felsefi bakış açısıyla ele alınmış olup ayrıca İşlam dininde deizme yer olmadığı iddiası üzerinde durulmuştur.

Felsefenin, felsefi düşüncenin hayata yansımaları olmalı hatta doğrudan hayata dokunmalı düşüncesinden hareketle yapılan bu çalışma, başta gençler olmak üzere içinde yaşadığımız toplumdaki insanların zihnini meşgul eden deizm konusuna açıklık getirmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın din felsefesi sahasına kk de olsa bir katkı sağlamasını mit ediyor, başta İksad Yayınevi olmak üzere bu çalışmanın yayınlanmasına emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Dr. Erol ÇETİN

KAHRAMANMARAş-2018

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	1
İÇİNDEKİLER	3
GİRİŞ	5
BİRİNCİ BÖLÜM	8
DEİZMİN MAHİYETİ	8
1. DEİZM NEDİR?	8
2. DEİZMİN ORTAYA ÇIKMASINDA ETKİN OLAN FAKTÖRLER	15
3. DEİZMİN DÜNYA VE ÜLKEMİZDE ÖNE ÇIKMASININ FELSEFÎ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	21
4. DEİZMİN ÖNE ÇIKMASINA NEDEN OLAN FAKTÖRLER	26
4.1. Dünyevileşme	26
4.2. Din-Bilim İlişkisindeki Problemler	27
4.3. Din Dilinin İkna Edici Olma Noktasında Etkisiz Kalması	32
4.4. Akıl Faktörünün Dikkate Alınmaması	32
4.5. Özgürlükten Yoksun Olma Endişesi	33
4.6. Adanmışlık Psikolojisinin Hakiki Anlamda Birey Olmayı İmkânsız Hale Getirmesi	34
4.7. İletişim Araçlarının Etkisi	35
4.8. Hurafelerin İnsanların Din Algısına Olumsuz Etkisi	35
İKİNCİ BÖLÜM	37
DEİZME YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER	37

1.İNANCIN İMAN HAYATINA YANSIMASI BAĞLAMINDA DEİZME YÖNELTİLEN BAŞLICA ELEŞTİRİLER.....	37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	49
İNANCIN İMAN HAYATINA YANSIMASI VE İSLAM	49
1.İSLAM DİNİNİN İNANCIN İMAN HAYATINA YANSIMASINA VERDİĞİ DEĞER VE ÖNEM	49
2.GENÇLERİMİZİ DEİZMDEN UZAK TUTMAK İÇİN YAPILMASI GEREKENLER.....	65
SONUÇ	71
KAYNAKLAR	76

GİRİŞ

Âleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışını temele alan deizmin, insanların Tanrı'yla olan münasebetlerini izah edebilme noktasında ciddi bir açmaza düştüğü görülmektedir.

Deizmin öne sürdüğü şekliyle, tamamen aşkın olan ve âleme hiçbir şekilde müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışından hareketle, inananların dini duygu ve düşüncelerini tatmin edebilmeleri neredeyse imkânsız hale gelmektedir. İnsan sadece inanmakla kalmayıp aynı zamanda bu inancını iman hayatına aksettiren bir varlıktır. Bu bağlamda deizmin insanları hayata yansımaları olmayan kuru bir inanca mahkûm ettiğini öne sürenler olmuştur.

Deizmin ulûhiyet anlayışının insanların iman hayatına yönelik çok büyük bir tehdit oluşturduğu iddiası, deizme getirilen en ağır eleştirilerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda deizmin pratik ateizm olduğunu iddia edenler dahi olmuştur. Buradan hareketle insanın; duasına, yalvarmasına,

pişman olmasına, tövbesine, hüznüne ve neşesine tamamen duyarsız kalan bir Tanrı'ya inanması ya da inanmaması arasında herhangi bir farkın olup olmadığının ciddi bir tartışma konusu olduğunu söylemek mümkündür.

Günümüz dünyasında deizmin ulûhiyet anlayışına yönelik önemli eleştiriler yapılıyor olsa da dünya ve ülkemiz genelinde deizmin yaygınlaştığına dair ciddi kaygıların olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda bazı insanların özgürlük, kendi olma, dilediği gibi hareket etme, inancını pratiğe dökmeyi gereksiz görme, sadece aklıyla her türlü sorunu çözebileceği kanaatine sahip olma vb. nedenlerden dolayı hayatlarında ilahi bir gücün etkin olmamasını isteyen bir tutum sergilediklerini söylemek mümkündür.

Sonuç olarak deizmin âleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışının insanların inançlarını pratiğe dökmelerini neredeyse imkânsız bir hale getirdiği savının felsefi bir bakış açısıyla ele alınarak bu iddianın doğruluk payının olup olmadığı hususunun aydınlatılması din

felsefesi için çok önemli olan bir problem alanını ortaya çıkarmaktadır.

İnancın iman hayatına yansması bağlamında deizm eleştirisi başlıklı bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde deizmin mahiyeti hakkında bilgi verilerek günümüz dünyasında deizmin öne çıkmasına neden olan etkenler ele alınmıştır. İkinci bölümde ise deizme yöneltilen başlıca eleştirilere değinilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise inancın iman hayatına yansması konusunda İslam dininin nasıl bir yaklaşıma sahip olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Son olaraksa gençlerimizi deizmden uzak tutmak için nelerin yapılabileceği hususu ele alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DEİZMİN MAHİYETİ

1. DEİZM NEDİR?

Deizm kelimesi Latince “Tanrı” anlamına gelen “deus”tan gelir. Orijinal haliyle, Tanrının varlığına inanmak anlamına gelir. Batı dillerinin çoğunda teizm kelimesinin yaratıcı ulûhiyet anlayışını ifade etmek için kullanılmasıyla birlikte deizm kendine özgü felsefi bir hüviyet kazanmıştır. (Aydın, 1999, s. 180)

Deizmin kökleri, Aristoteles’in, ezeli olan ve sadece kendi özünü bilen varlık olarak düşündüğü Tanrı tasavvuruna kadar geri gitmektedir. Aristoteles’in Tanrı tasavvuruna göre İlk Muharrik, tıpkı kendisi gibi ezeli olan maddeye hareket vermekte ancak âlemde olup bitenleri bilmemektedir. (Aydın, 1999, s. 177-178)

Deizm, Tanrı’nın âlemi yarattığını kabul etmekle birlikte onunla sürekli ilişkide bulunmadığını ileri süren görüştür. Newton’a göre Tanrı kudretiyle o kadar mükemmel yaratır ki, yarattıklarına bir daha müdahale

etme gereği duymaz. Allah sınırsız kudretiyle âlemi kurallarla donatmış ve aynı zamanda onu kıyamete kadar işleyecek bir sistem olarak planlamıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere deizm, mutlak determinist bir sistem öngörmektedir. (Düzgün, 2012, s.206)

Deizm kelimesinin ilk kullanılışlarından birine, Calvinci bir ilahiyatçı olan Pierre Viret'nin “*Instruction Chrestienne*” (1564) adlı eserinde rastlanmaktadır. Deizmin günümüzde kazandığı anlamı ile tarifi ayrıca Dryden'in 1682 tarihli “*Religio Laici*” adlı şiirine yazdığı sunuş ile Samuel Johnson'un 1755'te neşrettiğı “*Dictionary*”de görölmektedir. Bu metinlerde deizmin, herhangi bir vahyedilmiş dine bağlı olmaksızın Tanrı'nın varlığını kabul etmek, bununla birlikte O'nun ilim ve irade gibi sıfatlarını reddetmek suretiyle böyle bir varlığın âlemde tesirleri gözlenen veya tezahür eden hikmet ve inayetin bulunmadığına inanmak, ahireti inkâr, hususi bir dine ait- Tanrı' nın varlığı dışındaki- bütün itikad esaslarını reddetmek anlamına geldiğı iddia edilmiştir. (Erdem, 1994, s.110)

Deist, Tanrı'nın dünyayı yarattığına ancak devamında dünya üzerinde herhangi bir kontrolünün olmadığına inanan kişidir. Deist ilahi yaratmayı kabul eder ancak ilahi vahyi reddeder. Deiste göre sadece insan akıllı, dini ve ahlaki doğruya dair bilmemiz gereken her şeyin cevabını bize verebilir. Deizm 17. Ve 18. Yüzyıllarda daha çok İngiltere, Fransa ve Amerika'da etkili olmuştur. (Rowe, 2000, s.198)

Deizm, Hıristiyanlığın akla aykırı ve hurafi olduğu düşünülen unsurlardan arındırılması istikametindeki bir dini eleştiri hareketidir. (Erdem, 1994, s.110) Deizmin rasyonel bir teoloji anlayışını ifade ettiği kabul edilmiştir. (Dorman, 2009, s.1) Bu bağlamda deizm, her türlü vahyi, risaleti, mucizeyi, ilhamı ve dolayısıyla vahyin bildirdiği Allah'ı, dini inkâr ederek sadece akıl ile idrak edilen bir Yaratıcıyı kabul eden anlayış olarak da tarif edilebilir. (Coşkun, 2017a, s.11)

Deizm, evreni yöneten değişmez yasaları bir kez yarattıktan sonra bir daha evrene müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışına dayanır. (Güçlü, Abdülbâki, Uzun, Erkan, Uzun, Serkan vd., 2003, s.1576) Tanrı'nın

yeniden kavramsallaştırılmasıyla işe başlayan deizme göre Tanrı her ne kadar hareket halindeki dünyayı kurmuş olsa da dikkatli bir şekilde düzenlenmiş yaratılışın, ilahi olanın sürekli müdahalesine ihtiyacı yoktur. (Köktaş, 2017, s.150) Buradan hareketle birçok deistin Tanrı'nın evrenin ve insanlığın yaratıcısı olduğu inancına sahip olmakla birlikte onların Tanrı tasavvurlarının kişisel olmaktan ziyade soyut olma eğiliminde olduğu görülmektedir. (Gould, 2005, s. 463)

Hem teizm hem de deizm doğüstü bir tanrının varlığını önerir. Ancak onlar tanrının doğanın yaratıcısı olduğu konusunda hemfikirken tanrının doğadaki etkinliği konusuna farklı yaklaşırlar. Teizme göre doğüstü zat doğal dünyayı yaratır ve bunu devam ettirir. Orada etkindir. O, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve ahlaken mükemmel olandır. Deizme göre ise doğüstü zat doğal dünyayı yaratmıştır ancak dünyaya müdahale etmemektedir. (Draper, 2005, s.280)

Deizmin özünde doğal bir teoloji ve rasyonalist bir yaklaşımın var olduğu görülür. Deistlere göre dinin temellendirilmesi vahiyle değil ancak akılla olmalıdır.

(Şekerci, 2016, s.90.) Buradan hareketle deistler aklın tek başına doğru bilginin kriteri olduğunu iddia ederler. (Şekerci, 2016, s.111) Deistlere göre aklın ve mantığın gerçek anlamıyla yüceltilmesi ancak deizm içerisinde mümkün olabilir. (Düzgün, 2017, s.9) Dini konulara akli metotları uygulayan deizm, bu tutumunun doğal bir sonucu olarak; tarihi Hristiyanlığa, esrarengiz din anlayışına, dinde yer alan tabiatüstü olaylarla ilgili inanışlara ve kilise otoritesine karşı çıkar. (Aydın, 1999, s. 183) Deistler vahyin tüm şekillerini, antropomorfizmi ve mezhep dogmalarını reddederler. (Gorham, 2010, s.126)

Deizm, Tanrının aşkınlığını korumak ve antropomorfizmin her çeşidinden uzak kalma amacıyla Tanrıyı âleme müdahale ettirmez. Deizm ayrıca teslisin tenzih fikrine ciddi anlamda ters düşmesinden dolayı kilisenin temsil ettiği Hz. İsa'nın ulûhiyeti fikrine de şiddetle karşı çıkar. Deizm mümkün olduğu ölçüde inancı aklileştirmeye çalışır. (Aydın, 1999, s. 182)

Deizm, Aydınlanma döneminin dini olarak adlandırılabilir. Deizmde insan aklının evrenselliğine yönelik epistemik bir ilgi söz konusudur. Deizm kilisenin epistemik ve politik otoritesini reddederek ruhban sınıfına karşı çıkar. (Westphal, 2010, s.134)

Deizme göre tanrı inancı dini kuruluşlar tarafından dayatılan ya da sözde ilahi vahiylerle başvurmak suretiyle desteklenen bir şey olmayıp bu konuda aslolan insanın kendi aklıdır. (Flew, 1979, s.81) Bu bağlamda deist, doğaüstü vahye dayalı bir din yerine doğal ya da rasyonel bir dine inanan kişidir. (Wood, 2011, s.336)

Deizmin iki temel anlayıştan yola çıktığı söylenebilir: 1-Âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı. 2-Akla ve bilime aşırı güven. Felsefe tarihçileri birinci anlayışı Aristo'ya kadar götürür. Aristo'nun Tanrı'sı, âlemin yaratıcısı olmayıp sadece bir "İlk Muharrik" idi. Bu noktada yaratma fikri olmayınca vahye dayalı dinlerdeki gibi bir "müdahaleci ulûhiyet anlayışı"nın olmaması çok doğaldı. (Aydın, 1999, s. 180)

Aristoteles'in mutlak tanrısı yukarıda da belirtildiği üzere dünyamızı yaratan tanrı değildir. Hatta O, dünyadan ayrı bir varlık olduğunu bile bilmemektedir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak da orada bulunan varlıklara veya şeylere de aldırmamaktadır. (Gilson, 1986, s.32)

Aristoteles'e göre Tanrı dünyayı sevmez, dünya tanrıyı sever. (Collingwood, 1999, s.103) Belki de Aristoteles'in tanrısını sevmemiz gerekir ancak o bizi sevmedikten sonra böyle bir sevginin ne yararı olabilir? Tanrı göklerde olduğu için dünyayla ilgilenmek insana düşmektedir. Yunanlılar, her ne kadar Aristoteles sayesinde açıkça rasyonel olan bir teolojiye kavuşmuşlarsa da bu arada dinlerini yitirmişlerdir. (Gilson, 1986, s.32)

2. DEİZMİN ORTAYA ÇIKMASINDA ETKİN OLAN FAKTÖRLER

Deizmin düşünce tarihinde ortaya çıkması diğer felsefi veya dinî yaklaşımlarda da söz konusu olduğu gibi belli bir süreci gerekli kılmaktadır. Rönesans'ın duygu ve düşüncede köklü değişiklikler getirmesi sonucunda dini nasların temeli ya da kaynağı akılda aranmaya başlanmıştır. (Kılıoğlu, 1990, s.311) Böylelikle Rönesans'taki deist anlayış vahiy kaynaklı dinlerden ayrı olarak insanın yaratılışında bulunan bir dini temellendirme gayretine gitmiştir. Bu anlayışın köklerini ilk çağın stoa felsefesinde görmek mümkündür. Stoa felsefesine göre de din Tanrı'dan gelen vahiyle kaim olmayıp aklın bir ürünüdür. (Kılıoğlu, 1990, s.312)

Deizmin doğuşunda ayrıca empirik bilimlerin yükseliş, astronomi ve coğrafya alanındaki keşiflerin yarattığı yeni bakış açısı, Descartes'ın felsefi kuşkusunu ve rasyonel yöntemi, Bacon ve onu takip edenlerin empirizmi ve on yedinci yüzyılda yaşanan politik

değişimlerde ciddi anlamda etkili olmuştur. (Cevizci, 2005, s.440)

Deistlerin özelde Katolikliğe genelde de farklı dinlerin varlığına bir reddiye olarak ortaya çıktığını ve bir protesto içerdiğini göz ardı etmemek gerekir. (Düzgün, 2017, s.8) Bu bağlamda deizm, özellikle Hıristiyanlığın sahip olduğu Tanrı, vahiy ve peygamber anlayışları başta olmak üzere geleneksel inanç ve kabullere karşı akılcı yaklaşımlar getirip buradan hareketle Hıristiyanlığı akılcı temellere oturtmayı gaye edinen bir yaklaşımın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Deizmde başta Kilise ve mensuplarının otoriteleri olmak üzere siyasî alan da dâhil tüm alanlardaki otoritelere karşı tepkisel bir yaklaşım söz konusudur. Deistlere göre din duygusu insanda doğal olarak mevcuttur. Onlar insanın, dışsal bir vahyin yardımı olmaksızın hem Tanrı'ya hem de Tanrı'nın yaratmış olduğu diğer varlıklara karşı görev ve sorumluluklarını kavrayarak ahlâkî bir yaşam sürebileceğini iddia eder. Deizmde genellikle vahyin imkânından ziyade gerekliliği reddedilmiştir. Âlemin sahip olduğu tüm mükemmelliklerin yaratılışın ilk

aşamasında en güzel şekilde oluşturulduğu inancında olan deistlere göre, âlem Tanrı'nın müdahalesine gerek duymayacak şekilde tasarlanmıştır. Onlara göre müdahaleye duyulacak olası bir ihtiyaç Tanrı'nın âlemi yeteri kadar mükemmel yaratmadığı anlamına gelecektir. Aynı şekilde akıl melekesine sahip insanın doğası itibariyle yeterli bir yaratılışa sahip olduğu kabulünden hareketle geleneksel dinler tarafından inanç konusu edinilen peygamberlik, vahiy, mûcize gibi hususların varlığını inkâr eden bir tavır benimsenmiştir. (Dorman, 2009, s. 9-10)

Deistlerin Tanrı'nın müdahale etmediği bir evren tasavvuru geliştirmelerinin tarihsel olarak açıklanabilecek nedenlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Deistler bunu yapmak durumunda kalmıştır. Çünkü Tanrı'nın müdahalesi felsefi olarak kabul edildiği zaman bu müdahale pratik olarak ancak kilise aracılığıyla mümkün olur. Kilise müdahalesi ise kaçınılmaz olarak kilisenin dini, siyasal, toplumsal gücünü ve etkinliğini pekiştirir. Deistlerin böyle bir durumu kabul etmeleri mümkün değildir. (Köktaş, 2017, s.152) Bu

değerlendirmeler ışığında deizmin gerek tarihsel süreci, gerekse geleneksel dinler ile ters düştüğü temel konular göz önünde bulundurulduğu zaman, onun daha ziyade bir akıl-inanç çatışmasının ürünü olarak ortaya çıktığı iddiası çok daha makul görünmektedir. Bununla birlikte her ne şekilde ele alınırsa alınsın, sonuç olarak deistik anlayışta Tanrı başlatıcı bir neden olmanın ötesinde herhangi bir vasıf taşımamaktadır. Bu anlamda evrenle arasında aktüel bir ilişkiden de söz edilemez. Böyle bir Tanrı-evren kurgusunda, Tanrının etkinliğinden ziyade insanın etkinliği öne çıkmaktadır. (Ögçem, 2013, s.110)

Deistlere göre kurtarıcı olan bilgi, akla ve sağduyuya yaslanan bilgidir. Bunların kolektif kullanımı bizi Tanrı'nın varlığına götüreceği için Tanrı'nın varlığının bilgisine ulaşmada 'kurnaz araçlara/kilise mensuplarına' gerek yoktur. Kurnaz araçlar olarak nitelendirilen art niyetli kişiler önce insanları Tanrı korkusuyla tanıştıırıp, sonra da bu korkudan kurtarmak için insanları kendilerine köle yapanlardır. Bu bağlamda XVII. ve XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde kendilerine özgürdüşünürler adını veren kişiler, sivil halkı kontrol etmek

için üretildiğini düşündükleri ve çoğu “masal”dan oluşan kutsal metin anlatılarının kendilerini deistik doğal dine doğru iten en büyük etken olduğunu iddia ederler. (Düzgün, 2017, s.9) Onlara göre insanların kurtuluşunu doğal ve rasyonel olan yasal dünya içinde aramak gerekir. Deizm insan söz konusu olduğunda dikte ve empoze etme yerine ikna dilinin tercih edilmesini ister. Bu yüzden de dışarıdan bazı gerçeklerin önerilmesine de karşı çıkarak din, mezhep gibi kurumsal yapıları bağımsız düşüncenin önündeki en büyük engeller olarak görür. Kısaca deizm insanın ikna ile değil de ödül ve ceza ile yönlendirildiği bir sistem olarak algılanan dine karşı çıkar. (Düzgün, 2017, s.8-9)

Sonuç olarak deistlerin ahlaki rasyonalizm taraftarı oldukları görülür. Onlara göre ahlaki doğrular aklen keşfedilebilir ve şeyler arasındaki ilişkilerin zorunlu mu mümkün mü olduğu da yine aklın keşif alanı içinde yer alır. Ahlaki doğrular, akıl doğruları olup akıl doğal dinde içerilen birçok hakikati tek başına keşfedebilme kabiliyetine sahiptir. Bu yüzden İnsanlar tarafından kavranamayacak olan giz ve sırların bir din

içinde olması düşünülemez. Deizme göre akıl, doğadaki/evrendeki kanun ve tasarımı kişisel gözlemleriyle keşfetme, onaylama ve ebedileştirme kudretine sahiptir. Deistler aklın verili bir metni değil doğal olanı anlama, açıklama ve yorumlamaya kodlandığı inancına sahiptir. Onlar dinlerin bu doğal akışı bozduklarını iddia ederler. Bütün bu hususlar göz önüne alındığında deistler ancak deizm içerisinde aklın ve mantığın gerçek anlamıyla yüceltildiğini iddia ederler. (Düzgün, 2017, s.9)

3. DEİZMİN DÜNYA VE ÜLKEMİZDE ÖNE ÇIKMASININ FELSEFİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Deizm, doğuşu itibariyle bizim mahallenin çocuğu olmayıp o tevhit dininin bozulmuş olduğu başka kültürlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte başka mahallenin çocuğu olan bu eğilimin, sınırların kalktığı dünyada bizlerin mahallesine taşınmasının kolaylaştığını da göz ardı etmemek gerekir. Bu bağlamda deizmin, artık bizim dinsel sorun alanımız içerisinde yerini almış olduğunu söylemek mümkündür. (Okumuş, 2017, s.177)

Deizm, kökeni itibariyle Hıristiyanlık içindeki bir tartışma ve ayrılma olarak karşımıza çıkar. (Dorman, 2017b, s.217) Deistlerin, Hıristiyanlığın anlaşılması güç olan Tanrı inancına karşı, geleneksel öğretisi ve vahiyden bağımsız bir Tanrı tasavvuruna sahip olduklarını söylemek mümkündür. (Dorman, 2009, s.9)

Hristiyanlığın deizm gibi bir probleminin olması kendi içinde anlaşılabilir bir durum olarak görülebilir ancak İslam inancı açısından deizm gibi bir problem söz konusu değildir. İslam'daki deizm probleminin dinin kendisinden değil, ağırlıklı olarak din adına uydurulan kabullerden ve bazı Müslümanların yanlış uygulamalarından kaynaklandığı görülmektedir. (Dorman, 2017a, s.15) Bu değerlendirmeler ışığında deizmin Müslümanlar üzerinde etkili olmasının en önemli nedenlerinin başında İslam'ın doğru bilinmemesi ve özüne uygun şekilde anlaşılmaması gibi hususların geldiği görülmektedir. (Dorman, 2017b, s.222)

Deizmi besleyen en temel sorunun, ilahî vahiyle bildirilen hak dinin içerdiği üstün hakikatler değil, dindarların ortaya koyduğu tutarsız itikatlar ve fasit ameller olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bundan dolayı din ve teoloji ayırımına dikkat etmek çok önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. (Harman, 2017, s.36)

Teoloji insanî ve beşerî bir etkinlik olup dinin yorumu ve bir anlaşılma biçimi olarak, vahye ve nassa atıfla kendini kurar ve meşrulaştırır. Ancak doğası gereği

beşerîdir. Teoloji din olmamakla birlikte zamanla dinin yerine ikame olur. İnsanla dinin arasına girerek fiilen dinin yerine geçer. Böylelikle insanlar dine teoloji içinden bakmaya başlarlar. Teoloji araya girmesiyle birlikte bilinç dönüşür, yorum metnin yerini alır. Vahiy, inancımıza göre ilâhî koruma altındadır ve doğrudan Allah'tan gelir. Ancak teolojinin ne böylesi bir masumiyeti ne de garantisi vardır. Bir içtihad ürünü olan teolojinin de sorgulanması ve gözden geçirilmesi gerekir. İnsanın dinsel hakikate yakın durabilmek için teolojiyi eleştiriden geçirmesi gerekir. Teoloji eleştiri dışı bırakıldığı zaman onun kutsallaşmasının ve dinin yerine ikame olmasının önüne geçilmesi imkânsızlaşır. (Evkuran, 2015, s.38)

Ülkemizde deist olduğunu ifade eden gençler başta olmak üzere insanlar, din adına uydurulan şeylerin dinin kendisinin önüne geçmiş olmasından dolayı dine karşı tepki duymaktadır. Bu bağlamda onların, bazen etrafından duyması bazen internetten görmesi ya da aldığı bir felsefe dersinde dikkatini çekmesiyle birlikte “deizm eşittir dinin reddedilmesi ise ben deistim”

şeklinde bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Aslında çoğu kişi deizm nedir, ne değildir, ne oranda kendi içinde tutarlıdır ya da tarihte deist oldukları kabul edilen kişilerin geleneksel dinlere yönelttikleri itirazları İslam açısından ne kadar geçerlidir gibi sorulara cevap arama noktasında ciddi bir araştırma faaliyetinin içerisinde değildir. Kendisini deist olarak ifade eden gençlerin tamamına yakını geleneksel din anlayışına ve bu anlayışın insan aklı ve yaratılışına uyumlu olmayan iddialarına tepki olarak deist olmuşlardır. Birçoğunun bu konularda çok yüzeysel denecek seviyede bilgi sahibi olduğu görülmektedir. (Dorman, 2017a, s.15)

Bugün yaygın olarak anlaşılan ve yaşanmaya çalışılan din anlayışına bakıldığında, dini insan aklına ve yaratılışına uygun bir sistem olarak değerlendirmek çok zordur. Bu zorluk ve gerçek İslam hakkındaki bilgisizlikten kaynaklı olarak gençlerin deizme yönelmelerini anlamak hiç de zor bir durum değildir. (Dorman, 2017a, s.15-16) Doğru ve sağlıklı bir din eğitimi aldıklarında gençlerimizin deizm diye bir sorunları olmayacaktır.

Ülkemizde çoğunluk Müslüman olduğunu ifade etse de Allah'a ve dine inanan ancak Allah'ı ve dinî hayatında belirleyici kılmayan ve sayıları azımsanmayacak kadar çok olan bir kesimin var olduğu gerçeği dikkate alınmalıdır. Pasif deistler olarak isimlendirilebilecek bu kişilerin sayısı maalesef her geçen gün daha da artmaktadır. Dolayısıyla bu noktadaki sorunun sadece kendisini deist olarak ifade eden kişiler ile sınırlı olmadığını bilmek gerekir. Yukarıda da belirtildiği üzere İslam'ı doğru anlayan ve yaşamaya gayret eden biri için deizmin geleneksel dinlere yönelik itirazlarının kayda değer bir geçerliliği yoktur. Bununla birlikte İslam'ın yanlış anlaşılması ve uygulanmasının gençleri deizme sürükleyeceği gerçeğini de yok saymamak gerekir. (Dorman, 2017a, s.14)

4. DEİZMİN ÖNE ÇIKMASINA NEDEN OLAN FAKTÖRLER

Deizmin hem dünya hem de ülkemizde öne çıkmasını tek bir nedene bağlamak mümkün değildir. Bu bağlamda insanların deist bir tutum sergilemelerine neden olan hususların neler olduğunun belirlenmesi çok önemlidir. Bu başlık altında günümüz toplumunda deizmin etkin hale gelmesine neden olan faktörlere değinilecektir.

4.1.Dünyevileşme

İnsanların ölüm tecrübesiyle asla karşı karşıya gelmeyecekmişçesine dünyaya bağlanmış olmaları onların ahiret hayatına yönelik algılarını çok ciddi anlamda zedelemektedir. Bunun sonucunda da insanlar dini unsurları hayatlarından neredeyse tamamen çıkarmaktadır. Böylece başta gençler olmak üzere birçok insanın deist bir tutumu benimseme eğiliminde oldukları görülmektedir.

Batılı ruh ve kültür, teknolojik aygıtlar, bilimsel buluşlar, medya, bilimsel ve felsefi eserler, globalleşme vs. yoluyla iliklerimize kadar işlemiş durumdadır. Bu yüzden giderek daha fazla rasyonelleşiyor, daha fazla pragmatistleşiyor, daha fazla kapitalistleşiyoruz. Ve maalesef birçoğumuz bize özgü saflığı ve ruhu kaybettiğimize üzülenek şahitlik ediyoruz. Rasyonelleştikçe bizi biz yapan duygu her geçen gün daha da zayıflıyor. (Tüzer, 2016, s.283)

Kur'an-ı Kerim, insanların ahiret hayatına vermeleri gereken önemle ilgili olarak şu vurguyu yapar:

“Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki ahiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hala akıllanmayacak mısınız?” (En'âm Sûresi, 6/32.)

4.2.Din-Bilim İlişkisindeki Problemler

İnsanın çeşitli tecrübeleri arasında gerçek bir ilişkinin var olduğu, bu ilişkinin de daima çift yönlü

olarak gerekleŖtiđi göz ardı edilmemelidir. Din bilime, bilim de dine etki etmektedir. (Aydın, 1999, s. 270)

Ayrıca hakikati bilimle sınırlandırmanın bilimin emrettiği bir netice olmadığını, böyle bir yaklaşımın bir ideoloji olduğunu unutmamak gerekir. Bu bağlamda nl İngiliz bilgini Arthur Stanley Eddington, ilmî bilginin gösterdiğinin dıŖında hakikat kabul etmeyen safdil bilim adamını, gözleri iki in-kare olan bir ağla denize açılan balıki gibi dŖunerek balıki ve bilim adamı arasında benzerlik kurar. Ona göre balıki, ağının yakalayamadığı kadar kk olan balıkların var olduğuna inanmadığı gibi bilim adamı da kendi metotlarıyla yakalayamadığı hakikatleri yok saymaktadır. (Aydın, 1999, s.279)

Sonuç olarak Eddington'a göre, bilimin kendi ağıyla yakalayamadığı hakikatleri yok sayması, hataların en bygdr. (Aydın, 1999, 283) Bununla birlikte dinsel sunumun bilimin kesin tespitlerine aykırı olması, din anlatımının daha ziyade hikye, masal, efsane ve öykü üzerinden yapılması gibi hususlar insanların çoğunun dine karŖı soğumasına neden olduğu gerçeği de

göz ardı edilmemelidir. (Okumuş, 2017, s.184) Bu noktada sürekli olarak akletmenin önemine vurgu yapan ve ilmî çalışmaları teşvik eden İslam dininin din-bilim ilişkisindeki olumlu tutumunun hatırlanması gerekmektedir.

Din-bilim ilişkisi Batı düşünce tarihi boyunca gerilimi en fazla hissedilen alanların başında gelir. Kaba bir tasvirle antik dönemde aklın, Ortaçağda kiliseyle temsil edilen dinin ve modern dönemde yeniden aklın baskın geldiğini söylemek mümkündür. (Aytepe, 2017, s.194)

Hristiyanlığın Teslis, enkarnasyon, aslî günah gibi temel mefhum ve doktrinlerinin çoğu zaman bilimin hücumuna uğradığı görülmektedir. Hristiyanlığın ulûhiyet anlayışının “esrarengiz” dolayısıyla da “öylece inanılması gereken bir dinî akide” olduğu söylenerek bu sayede o, bilimin ve felsefenin eleştiri ve incelemesinden uzak tutulmak istenmiştir. Bu durum Batı düşünce dünyasında iki farklı yaklaşımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece din tarafında dar imancı (fideist)

anlayışa kapı açılmış, bilim cephesinde ise katı pozitivist görüşler güç kazanmıştır. Kısacası daha işin başında sağlam bir din-ilim münasebetinin kurulması için şart olan zemin hazırlanamamıştır. (Aydın, 1999, s. 273-274)

Hristiyanlığın, büyük oranda “mucizeler” dini olması da ayrı bir sorundur. Bu bağlamda Hristiyanlıkta bilim-din çatışmasının, sürekli olarak mucizeler konusunu ön planda tuttuğu görülmektedir. Ayrıca Hristiyanlığın, Yahudiliğin kutsal metinlerinde yer alan eski kozmolojik doktrinlerin tamamını bünyesine dâhil etmesi de ciddi bir problemdir. Çünkü temel Hristiyanlık akideleri geniş ölçüde reddedilen bu doktrinlere dayanmaktadır. (Aydın, 1999, s. 274-275)

Batı düşünce tarihindeki en gerilimli alanların başında gelen din-bilim ilişkisi, 17. ve 18. Yüzyıllarda Aydınlanma düşüncesine paralel olarak deizmle bir çözüme kavuşmuş gibi görünse de bu din adına büyük tavizlerin verildiği ve bilimin önünü tamamen açan geçici bir çözüm olmuştur. Bu bağlamda temellerini Newton'cu bilim anlayışı ve Kartezyen felsefenin hazırladığı bilim

paradigmasının ilerlemeci, pozitivist, seküler yorumların da etkisiyle giderek her türlü dini olgunun reddine kadar varan bir niteliğe büründüğü görülmektedir. (Aytepe, 2017, s.212)

Deizm her ne kadar Tanrı'yla ilkesel düzeyde bağımlı koparmasa da sosyal hayatta ve bilimsel çalışmalarda dilediğini yapmak isteyenlere teorik bir meşruiyet zemini kazandırması yönüyle varlığını devam ettirmektedir. (Aytepe, 2017, s.212)

Sonuç olarak din-bilim ilişkisinin Batı düşünce tarihindeki süreciyle, İslam düşünce tarihindeki seyrinin ciddi manada farklılık arz ettiğini unutmamak gerekir. Batıda Hristiyanlık dini sır, gizem ve mucize ağırlıklı bir mahiyete sahip olup temel Hristiyanlık akideleri bilimle çatışırken, İslam dini inananlarını sürekli olarak ilim sahibi olmaya, aklını kullanmaya, düşünmeye ve tefekkür etmeye teşvik etmektedir.

4.3.Din Dilinin İkna Edici Olma Noktasında Etkisiz Kalması

Modern çağın insanına dini hususları izah eden kişiler bu çağda değil de sanki geçmiş çağlarda yaşıyor gibidir. Maalesef bu kişilerin değindikleri konular, verdikleri örnekler ve anlatım biçimleri, bu çağın insanından ziyade yüzyıllar öncesinin itaatkâr insanına hitap eder niteliktedir. Bunun sonucunda ise, aklın ve hesap sorabilmenin baskın kişilik karakteri olduğu bu neslin, kendisini tatmin etmeyen yanlış sunumlardan dolayı dine karşı kayıtsız ve ilgisiz bir tavır geliştirme tehlikesi ortaya çıkmaktadır. (Okumuş, 2017, s.184-185) Bu yüzden dini konuların izahında etkili bir dil kullanılması çok önemli olmaktadır.

4.4.Akıl Faktörünün Dikkate Alınmaması

Akıl değerinin kabul etmeyeceği her Tanrı fikri, insanoğlu tarafından kabul edilemez olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak akıl fonksiyonlarını

devre dışı bırakan ya da dikkate almayan bir Allah fikri, akıl sahibi kişilerin umursamadığı bir inanca dönüşme gibi ciddi bir problemle karşı karşıya kalmaktadır. (Okumuş, 2017, s.185) Bu sıkıntılardan kurtulmak için İslam dininin akla, düşünmeye ve tefekkür etmeye verdiği değerin gençlerimize sağlıklı bir şekilde aktarılması gerekmektedir.

4.5.Özgürlükten Yoksun Olma Endişesi

Deistler din denilince genel olarak insan özgürlüğünün askıya alındığı ya da ortadan kaldırıldığı bir olgudan bahsedildiği kanaatindedir. Ne yazık ki, bu algıyı besleyen genellikle din karşıtları değil, insanlara dini konuları anlatan kişilerdir. Bu bağlamda dinleri 'yasakçı bekçi' haline getirmenin din adına çok olumsuz bir durum olduğu söylenebilir. (Okumuş, 2017, s.186) 'Her işe karışan ve kişisel özgürlükleri ortadan kaldıran' bir Tanrı algısının da, dine karşı içten içe başlamış olan bu tepkiselliği deistik algı üzerinden gerçekçi hale getirme riski çok fazladır. (Okumuş, 2017, s.188) Kendi

yaşamları için başkalarının kural koymasına tahammül edemeyen kişilik yapısı, süreç içerisinde deizme meyletmektedir. Dine karşı duran bu eğilim sahipleri sonuç olarak din olgusunu hayatlarından çıkaran tepkisel bir eda içerisinde hayatlarına devam etmektedirler. (Okumuş, 2017, s.185)

4.6.Adanmışlık Psikolojisinin Hakiki Anlamda Birey Olmayı İmkânsız Hale Getirmesi

Adanmışlık psikolojisi beraberinde akletmeden sorgusuz sualsiz itaat eden bir kitlenin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Oysa din, tebliğinde 'kesin itaatı' değil, 'akleden itaatı' ve akletme sonrasında oluşan 'makul itaatı' önceler. (Okumuş, 2017, s.188-189)

İnsanların eleştiri ve sorgulama kabiliyetlerinden mahrum olmaları çok büyük bir eksiklikdir. Bu yüzden İslam dini inananlarına akıllarını en güzel şekilde kullanmaları noktasında devamlı olarak uyarıda bulunmaktadır.

4.7.İletişim Araçlarının Etkisi

Özel televizyonların ve internetin hayatın bir gerçeği hâline gelmesiyle birlikte insanların o güne kadar duymadıkları, görmedikleri birçok yeni ve farklı bilgiye ulaşmaları son derece kolay hâle gelmiştir. Böylece daha önce dinî konularda halkın da tanıklık edeceği şekilde tartışılmayan birçok mesele iletişim araçlarının da yoğun etkisiyle tartışmaya açılmıştır. Maalesef din adına uydurulan şeylerin din adına sunulup savunulması insanların inanç dünyası üzerinde derin tahribata neden olmuştur. (Dorman, 2017a, s.16) Bu bağlamda insanların iletişim araçlarını sağlıklı ve bilinçli bir şekilde kullanmalarını sağlamak için neler yapılabileceği hususunda gerekli çalışmaların yapılması çok önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.8.Hurafelerin İnsanların Din Algısına Olumsuz Etkisi

Hurafenin din diye sunulduğu her ortam, doğal olarak; 'din, esasında akıl dışı ve akıl üstüdür' algısını

güçlendirmektedir. Oysaki din, hem akıl içi, hem yaşam içi bir konu olup toplumsal gerçekliklerin düzenlenmesi ve hayatın daha kolay ve huzurlu bir şekilde yaşanması için va'z edilmiştir. (Okumuş, 2017, s.188) Dinin hurafelerden arındırılması gençlerin deizme yönelme riskini büyük oranda azaltacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

DEİZME YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

1.İNANCIN İMAN HAYATINA YANSIMASI BAĞLAMINDA DEİZME YÖNELTİLEN BAŞLICA ELEŞTİRİLER

Deizmin en belirgin özelliği akla ve bilime duyulan aşırı güvenle birlikte Tanrı'yı âleme müdahale ettirmeyen ulûhiyet anlayışıdır. Bu belirleyici özellikler her ne kadar deizmin şekillenmesinde ve güç kazanmasında çok önemli bir işleve sahip olmuşlarsa da aynı zamanda deizme yöneltilen eleştirilerin de odak noktasını teşkil etmektedirler. Bu bölümde deizme yöneltilen başlıca eleştiriler ele alınacaktır.

1- Katı akılcılığa dayanması deizmin güçlü yanı olduğu gibi aynı zamanda zayıf yanıdır. Aklî yaklaşımın dini konulardaki yetersizliği ortaya çıktıkça deizm, çözmekte güçlük çektiği problemlerle karşı karşıya kalmıştır. (Aydın, 1999, s.183)

2- Rasyonel din olduğu iddia edilen deizm, her türlü hurafe ve gizemi reddeder. (Allen, 1985, s.168) Bu bağlamda deizm dinin esrarengiz yönünü eleştirirken oldukça ifrata kaçmıştır. Örneğin birçok deist vahyi inkâr etmektedir. Hâlbuki birçok bilim adamı ve filozofa göre esrarengiz kelimesinden korkmak doğru değildir. Çünkü bilimin konusu olan evren de esrarengizdir. Buradan hareketle bir şeyin esrarengiz olmasının onun batıl olduğu anlamına gelmediğini de unutmamak gerekir. (Aydın, 1999, s.183)

3-Deizm bazı kelâmî problemleri de beraberinde getirmektedir. Örneğin; Âlemlle ilgilenmeyen Tanrı, acaba âlemi bilir mi? Âlem üzerinde tasarrufu yoksa bu Tanrı güçlü müdür? vb. sorulara deizmin cevap bulması çok güçtür. Bu nedenle deizm Tanrı hakkında konuşmayı en aza indirgemektedir. Kısacası deistin, Tanrı'nın ilmi, kudreti, iradesi, merhameti, adaleti vs. hakkında bir şey söyleme imkânı yok gibidir. (Aydın, 1999, s.184)

4- Deist yazarların birçoğu Tanrı'nın her şeye gücü yeten, irade sahibi bir varlık olduğunu söyleyip onun âlemi mükemmel bir şekilde yarattığına inanmalarına rağmen, Tanrı'nın evren ve insan ile olan ilişkisi noktasında tatmin edici ve tutarlı bir yaklaşım sergileyememişlerdir. (Dorman, 2017b, s.226)

5-Tanrı'nın insana akıl melekesini vermiş olmasını yeterli gören deistler, insanın aynı zamanda nefsi duygularla hareket edebilen bir varlık olduğu gerçeğini dikkate almayıp insan aklını ilahi akla tercih etme hatasına düşmüşlerdir. (Dorman, 2017b, s.228)

6-Deistler insanda doğal bir din duygusunun olması ve bu duygunun desteklenerek doğal halinde tutulmasına yönelik bir yaklaşımı benimsedikleri için vahyin gerekliliğinin önemini fark edememişler ve buradan hareketle Tanrı'nın herhangi bir bildirimde bulunmadığı zannına kapılmışlardır. (Dorman, 2017b, s.229)

7-Deistler, çoğu zaman Kur'an vahyinin de aynen Kutsal Kitap gibi bir takım çelişkiler ve inanılması güç bazı anlatımlar ihtiva ettiğini iddia etmişlerdir. Onların böyle haksız ve temelsiz bir iddiayı öne sürmelerinin temel nedeni İslam dini ile ilgili yeterli bilgiye sahip olmamalarıdır. Buradan hareketle deistlerin Kur'an hakkında ciddi ve sağlıklı bir değerlendirme yapamadıkları rahatlıkla ifade edilebilir. (Dorman, 2017b, s.232-233)

8-Deizmin zaman içinde Tanrı'nın insan hayatındaki merkezi konumunu sarsan ve Tanrı-insan ilişkisini zayıflatan bir yapıya dönüştüğü görülmektedir. (Dorman, 2017b, s. 233) deizmin bu noktada insana ve topluma verdiği zarar tahmin edilenden çok daha fazla olmuştur. Tanrıyla olan bağı zayıflayan bir kişi öngörülmesi mümkün olmayan kötülükler yapabilmektedir.

9-Deistik eğilimler Tanrı'yı hayatın dışına taşımaktadır. Böylelikle tanrısal inayet yaşanan gerçekliğin her dokusuna müdahale etmemektedir.

(Okumuş, 2017, s.175) Tanrısal inayetten mahrum olan insanlar ise sonu bunalım olan ruh halinin içerisinde çok ciddi sıkıntılar çekmektedir.

10- Vahiy dâhil din için önemli olan birçok konunun bir yana itilmesi sonuçta ateistin işine yaramıştır. Bu bağlamda vahye, mucizeye, bazı deistlere göre ahiret hayatına yer vermek istemeyen, Tanrı'yı âleme müdahale ettirmeyen bir din anlayışının ateizme giden yolun yarından fazlasını katettiği rahatlıkla söylenebilir. (Aydın, 1999, s.184) Bu bağlamda deizmin, kişinin yaşamını Tanrı konusunu hiç gündeme getirmeden sürdürmesini, davranışlarında sadece sonlu ve dünyevi değerleri temel almasını esas alan (Akdemir, 2005, s.351) sanki Tanrı yokmuş gibi yaşama ya da Tanrı'yı günlük yaşama sokmama gayesinde olan pratik ateizmden (Topaloğlu, 1999, s. 9) pek farkının olmadığı dahi iddia edilmiştir.

11-Dünyevileşme günümüzde pek çok insanı ciddi manada etkilemektedir. Bu bağlamda insanların önemli bir kısmı, Tanrı inancına sahip olmalarına

rağmen, dinî esasları yaşantılarına yansıtılmaları noktasında bir takım deistik eğilimler göstermektedir. Bu tutumun bir sonucu olarak dinsel gerçeklikler bir takım ahlâkî ilkeler ile sınırlandırılmaktadır. (Dorman,2009, s.222)

12-Deizm açısından belki de en fazla belirsizlik taşıyan şey Tanrı-insan ilişkisidir. Deistler âlemin ve tüm canlılığın yoktan yaratılması noktasında her ne kadar teizme yakın bir duruş benimsemiş olsalar da Tanrı ile yaratmış olduğu canlılar ve doğal olarak da özellikle insanlar arasında ne şekilde bir ilişki bulunduğunu net bir şekilde ortaya koyma konusunda başarılı olamamışlardır. İnsanoğlunun akıl, irade ve çeşitli duygulara sahip bir varlık olarak yaşamını sürdürdüğü, gerek biyolojik gerekse psikolojik ihtiyaçlar içinde bulunduğu inkâr edilemez bir gerçekliktir. İhtiyaç içinde ve çeşitli açılardan âciz olarak yaratılmış insanın, her türlü âcizlikten münezze olan yaratıcısıyla ilişki içinde olmadığını düşünmek imkânsızdır. (Dorman, 2009, s.428-429)

13- Deizm'de iyi ya da kötü değerlerinden söz etmenin anlamı yoktur. Çünkü değeri değer olarak tayin eden bir merci söz konusu değildir. İnsan aklının mutlak bir değer için yegâne merci olması ise imkânsızdır. Her insan, aklınca bir ölçü ya da değer takdir edebilir. Ancak bunun bir mutlaklığı ya da evrenselliği olmaz. (Gündoğar, 2017, s.39)

14-Deistler dini bireyselleştirerek sosyal yönü zayıf bir forma çevirmişlerdir. “Aydınlanma” zihniyetinin etkisinde kalan son iki yüz yılın insanı ise ilâhî ve kutsal olandan uzaklaşarak dünyevileşmiştir. Tanrı inancına hayatın içinde gereği gibi yer verilmemesinin doğal bir sonucu olarak özellikle Batı dünyasında dinsel alanda çok ciddi sapma ve yozlaşmalar yaşanmıştır. Mevcut medeniyetin ve modernliğin temsilcisi rolünde olduğu söylenen Batı dünyasını takip ve taklit etmeye çalışan çeşitli milletlerde de benzer bir yozlaşmanın yaşanması kaçınılmazdır. (Dorman, 2009, 501)

15- Deizm'de dini ve ahlaki kuralların vahiyle belirlenmemesinden kaynaklan boşluk akıl tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Deist düşünce insana sınırsız bir yetki ve özgürlük vermek suretiyle insanın kulluk vazifelerini dizayn etme yetkisini akla vermiş olmaktadır. Oysa insanoğlunun dini ve ahlaki açıdan eğitilerek kendisine istikamet kazandırılması ancak beşer üstü ilahi bir vahiy ile mümkündür. Bir insanın başka bir insan üzerindeki hakimiyeti Tanrı'nın insana hakimiyeti ile mukayese edilemez. İnsan akli ile insanların ideal bir şekilde irşad edilmesi de imkânsızdır. (Gündoğar, 2017, s.31)

16- Deizme göre âlem tanrı tarafından yaratılmıştır ancak tanrı yaratmada aktif ve sürekli bir role sahip değildir. (Taliaferro Charles and Marty Elsa J., 2010, s.60-61) İşte deizmin en zayıf yanı, dini hayatın mahiyet ve fonksiyonuna ters düşen bu tür anlayışlara yer vermiş olmasıdır. Emekliye ayrılmış bir Tanrı anlayışının dini duyguyu ve düşünceyi tatmin etmesi mümkün değildir. (Aydın, 1999, s. 184) Bu bağlamda deizmin tam

ve doyurucu bir Tanrı tasavvuruna sahip olmadığı söylenebilir. Vahyin rasyonelliğe dayalı güvenilirliğini hesaba katmaması deizmin önemli bir kusuru olup deizm insanlarla ilgilenmeyen doğal olarak da dualarına cevap vermeyen bir Tanrı tasavvuruna sahiptir. Kısacası deizmin Tanrı'sının insanların gönüllerine hitap etme şansı yoktur. (Yaran, 2017, s.115)

17-Deizm her ne kadar bir Tanrı düşüncesinin varlığını kabul etse de, tarihe, kültüre ve insan yaşamına müdahalede bulunan bir tasavvuru kabul etmez. (Çınar, 2018, s.38)

18-Deizm, dinin kendisi olmayıp sadece onun solgun ve ölgün bir yorumundan ibarettir. (Aydın, 1999, s.184)

19-Deizmin hakikî bilginin elde edilmesinde akli ve tabiat kanunlarını kutsama hatasına düştüğü görülmektedir. (Harman, 2017, s.17)

20- Beşeri tecrübedeki bölünmüşlük asrımızın en çetin problemidir. (Aydın, 1999, s.270) Bu bağlamda deizmin

de insanları iman hayatına yansımaları olmayan bir inanca sürükleyerek beşeri tecrübeyi bölmekte ve parçalamakta olduğu söylenebilir.

21- Deizmde mükemmel alem anlayışı ve mutlak determinizm arasında sıkı bir ilişki vardır. Deizme göre Allah, âlemi o kadar mükemmel bir nizam içinde yaratmıştır ki müdahale etmesine ihtiyaç yoktur. Dolayısıyla vahyî bilgiyi aktaracak nübüvve ve ilahî inayete yol açacak duaya da gerek kalmamaktadır. (Harman, 2017, s.42)

22-Deistlere göre Allah, kâinatı mükemmel bir şekilde yaratmış, kurulan bir saat gibi düzenlemiş ve daha sonra âlemi kendi haline bırakmıştır. O, âleme müdahale etmemektedir. Bu yüzden ortaya çıkan kötülüklerin sebebi, insanın kâinatta konulan kanun ve kurallara riayet etmemesidir. Kâinattaki sebep-sonuç ilişkisinin zorunluluğundan dolayı insanın doğal sebeplere sarılması yeterli görülmektedir. Dolayısıyla insanın metafizik bir sebep olan duaya yönelmesine gerek yoktur. Çünkü mükemmel bir şekilde yaratılan insan akli, ihtiyaç

duyulan bilgilere ulaşmak için yeterlidir. Bundan dolayı Allah'ın kitap ve peygamber göndermesine de ihtiyaç yoktur. Hâlbuki teistlere göre Allah'ın âlemi sürekli ve mükemmel olarak yaratması kötülüğü yok saymayı gerektirmediği gibi, insanın Allah'tan müstağni olmasını da gerektirmemektedir. (Harman, 2017, s.44)

23-Deistik teoloji bireyle değil, mekanik evrenle ilgilidir. Bu manada evrenin sürdürülebilirliği, Tanrı'nın bireyin ve toplumun hayatında yer tutmasından, ahlaka kaynaklık etmesinden çok daha önemli olmaktadır. Deizm, Tanrının bilen, peygamber gönderen, duaları kabul eden bir varlık olarak sadece insanla değil, alemin içindeki diğer varlıklarla da ilişkisi olduğunu göz ardı etmektedir. (Düzgün, 2012, s.206)

24- Deizm, sahip olduğu ulûhiyet anlayışı ile dini hayata imkân vermemektedir. Deizmde, dayanma, bağlanma, teslim olma, dua, tövbe gibi dini hayatın merkezinde yer alan olgulara yer bulmak imkânsızdır. Deizmin Tanrısı kendisine ibadet edilen bir Tanrı değildir. (Arıcan, 2016, s.66) Çünkü deizmde Allah'ın içkinliği, kullarıyla olan

ilişkisi neredeyse yok sayılmaktadır. (Coşkun, 2017b, s.45)

25-Tanrı-insan münasebetinin zayıflaması günümüz dünyasında insanları bunalıma sokmaktadır. Bu bağlamda insanın Tanrı'yla sağlam ve sıkı bir ilişkisinin olmasını neredeyse imkânsız hale getiren deizm, insanların hem inanç noktasında hem de ruhî açıdan savrulmalarına neden olmaktadır.

Sonuç olarak deizmde insanlara ilgisiz kalıp onların dua ve niyazlarını duymayan, insanlara dini ve ahlaki kuralları koymaktan aciz tamamen pasif bir Tanrı algısı mevcuttur. (Gündoğar, 2017, s.30)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İNANCIN İMAN HAYATINA YANSIMASI VE İSLAM

1.İSLAM DİNİNİN İNANCIN İMAN HAYATINA YANSIMASINA VERDİĞİ DEĞER VE ÖNEM

İslam düşüncesinin temel yönelişinin Allah, âlem ve insan münasebetlerini asla koparmama ya da zayıflatmama doğrultusunda olduğu görülmektedir. İslam inanç ilkelerine göre yaratıcı faaliyeti, ilmi, hikmeti ve lütfuyla Allah âleme her an müdahale eden yüce bir varlıktır. Allah ile âlem arasındaki yaratan- yaratılan ilişkisi, deizmin bir defa olup bitmiş ve artık söz konusu edilmemesi gerektiği vurgulanan bir yaratan yaratılan ilişkisi değildir. (Erdem, 1994, s.111)

İslam'da inancın makul ve rasyonel bir temele oturmasına yönelik bir kaygı ve endişe söz konusu olmamıştır. Çünkü Kur'an-ı Kerim, insanların zihinlerinde herhangi bir soru işareti kalmasına imkân vermeyecek şekilde hem gayba iman etmenin değerini

vurgulamış hem de birçok ayette akletme, düşünme ve tefekkür etmenin inanan kişi için ne denli önemli olduğunu ifade etmiştir. Buna karşılık Batı’da, iman-akıl ilişkisindeki gerilim ve sıkıntı geçmişten günümüze hala çözüme kavuşmayı beklemektedir. Hristiyanlığın temel dini akidelerinin ilmî ve aklî bir şekilde izah edilmelerinin pek mümkün olmamasından dolayı Batıda iman-akıl ilişkisinin sağlıklı bir zemine oturmadığı görülmektedir.

İnsanın, günlük hayatında ilmi, dini, bedii ve estetik tecrübeleri çoğu zaman iç içe yaşadığı görülür. Bilgi unsuru, bütünlük arz eden beşeri tecrübenin belki de en kolay ayrılabilen yönüdür. Rasyonellik denince akla ilk gelen şey ise insanın bilen bir varlık olmasıdır. Kur'an'a göre, imanın rasyonelliği topyekûn beşeri tecrübeden gelir. İslamiyetin rasyonellik anlayışında nakil, akıl ve keşfin birlikte hareket ettiği görülür. İnancın rasyonelliğinin yeniden ve daha güçlü bir şekilde inşa edilebilmesi ise Kur’ani manada ilim ve hikmetin inşasına bağlıdır. (Aydın, 1986, s.20-21)

İslam, madde ve mana, ceset ve ruh, fert ve toplum, dünya ve ahiret arasında denge kurabilen mutedil bir toplumun inşasını hedeflemektedir. İslam, insanın meta haline getirilmesini, ölçsüz davranışlar sergileyerek zevklerinin kölesi haline gelmesini önlemek istemiştir. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere İslami yapının en büyük özelliği, onun ahenk ve denge unsuru olmasıdır. (Özdeş, 2006, s.16)

Kur'an, insanları hidayete çağırırken, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren peygamberler aracılığı ile devam eden bütün bir vahyi geleneğe uygun şekilde onları fitri olan asli yapılarına ve yaratılış gayelerine uygun bir hayat tarzına davet etmektedir. Kur'an'ın insanları davet ettiği bu yol, insanı anlam boşluğundan ve göreceliğin şüpheciliğinden kurtaran, onun Allah'la, evrenle, kendisi ve hemcinsleriyle olan ilişkilerini tevhidi bütünlük içerisinde yeniden düzenleyen, dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlayan, aşırılıklardan uzak, denge ve itidal üzerine kurulan bir yoldur. Kur'an bunu yaparken bir taraftan semantik anlamda insanın kavram dünyasını

düzenleyerek içeriğini doldurup yeniden dizayn etmiş; ontolojik anlamda ise tevhide dayalı bir iman ve âlem telakkisini oluşturmak suretiyle insanın değer ve eylem boyutunu bu zemin üzerine inşa etmiş; ibadetlerle nefis tezkiyesini motive ederek bir tür oto-kontrol mekanizması oluşturmuştur. (Özdeş, 2006, s.21)

Kur'an, muhatabı olan insanın iç dünyasının eğitimi üzerinde yoğun bir biçimde durmuş, onların akıllarına hitap ettiği oranda gönül dünyalarına da hitap etmiştir. (Özdeş, 2006, s.12)

İnsan, Allah'a biyolojik, fiziksel, sosyal, psikolojik her açıdan muhtaçtır. Bu yüzden insan kendisini yaratan yüce Tanrı'ya karşı gönülden bir bağlılık, sevgi ve muhabbet içinde olmayı ister. O'na dua etmek, çeşitli söz ve fiiller ile kulluğunu göstermek ister. Tüm bunları yapabilmesi için de Tanrı'nın kendisini duyduğunu, gördüğünü ve üzerinde her türlü tasarrufa sahip olduğunu bilmesi, O'na sığındığı ve yalvardığı zaman kendisine cevap verileceği ümidinde olması gerekir. Dua kulun Allah'a yönelmesidir. Dua, kul

üzerinde psikolojik manada bir rahatlama, huzur ve gönül tatmini meydana getirir. Duada Allah ile kul arasında bir vasıta yoktur. Kul, Yaratanına halini arz eder. Bu yüzden kul açısından dua etmek çok önemli bir ibadettir. (Dorman, 2009, s. 430-431)

İslam dininde Tanrı'nın âlem ve insanla olan münasebeti deizmin tam aksine canlı ve dinamiktir. Yüce Allah başta insan olmak üzere yarattığı bütün varlıkların her halini bilmektedir. Allah kullarının dualarına icabet etmekte ve her daim onları koruyup gözetmektedir. Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde, inancın güçlü ve etkin bir şekilde iman hayatına yansımaları hususuna vurgu yapıldığı görülmektedir.

Aşağıda ele almaya çalışacağımız ayetlerde de görüleceği üzere, Kur'an-ı Kerim, insanın dua etme, ibadet yapma, kulluk etme, salih amel işleme, tefekkür etme, akletme ve sorgulama kabiliyetini kullanma vb. eylemlerini çok değerli birer faaliyet olarak görmektedir, Kısacası Kur'an-ı Kerim, Tanrı'nın âlem ve insanla olan münasebetini sağlam ve etkin bir zemine oturtmayı hedeflemektedir.

1-Yaratan sürekli olarak yarattıklarıyla münasebet halindedir. Kur'an-ı Kerim Yüce Allah'ın insana kendinden daha yakın olduğu vurgusunu yapar.

Kur'an'da da belirtildiği üzere Allah, yarattığı insana şah damarından daha yakındır: “*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.*” (Kâf Sûresi, 50/16)

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili* adlı tefsirinde bu âyetle ilgili olarak şunları söyler:

“Ona ilminin yakınlığı ve ondan ve ahvalinden malumuna sanki zatı karib imiş gibi en gizli şeylerinden hiçbirisi hafî kalmayacak bir taalluk ile taalluk eder olmasıdır.” (Yazır, 2001, Cilt:7, s.212)

2- Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın her daim kuluyla beraber olup kulunun her halinden haberdar olduğu ve yarattığı varlıkların her haliyle ilgilendiği hususuna sık sık vurgu yapıldığı görülmektedir.

“O, beni yaratan ve bana doğru yolu gösterendir. O, bana yediren ve içirendir. Hastalandığımda da O bana şifa verir. O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek olandır.” (Şuara, 26/ 78-81)

“Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah’ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az, yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir.” (Mücâdele Sûresi, 58/7)

Elmalılı Hamdi Yazır ilgili âyetin tefsirinde şu hususları belirtir:

“Görüp temaşa ettiğiniz göklerin ve yerin melekûtundan tedbir ve idaresinden onlarda gerek temekkün ve gerek cüz’iyyet suretiyle olsun her ne varsa Allah hepsini bilir.” (Yazır, 2001, Cilt: 7, s.419)

“Göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. Allah, her şeyi kuşatıcıdır.” (Nisâ Sûresi, 4/126) Bu âyetin tefsirinde Elmalılı, “Yalnız semavat ve arzdakiler değil onların maverasında gerek alem-i zihinde ve gerek alem-i hariçte şey denilebilen hiçbir mevcut yoktur ki, evvel-ü âhirinden, zâhir-ü batınından Allah Teala’nın ilm-ü kudreti ve hukm-i uluhiyetiyle muhat olmasın.” der. (Yazır, 2001, Cilt:3, s. 106)

3-*“Gözler O’nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir. Her şeyden (hakkıyla) haberdar olandır.”* (En’âm Sûresi, 6/103) Elmalılı’nın da belirttiği gibi, “Basarlar O’nu idrak ve ihata edemezken, O basarları idrak ve ihata eder. O latif-ü habîr en gizli, en duyulmaz zannedilen şeylerden gönüllerin hiç kimselere açılmayan esrar-ü temayülâtından haberdardır. O, onlara kendilerinden yakındır”. (Yazır, 2001, Cilt:3, s.525)

4- Kul bütün benliğiyle Allah'a dua ettiğinde duasına cevap alacağını ümit eder. Kur'an insanın bu ümidine çok güzel bir şekilde karşılık verir:

“Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O halde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler. ” (Bakara Sûresi, 2/186)

Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayetin tefsirinde âlemin kendi başına açıklanabileceğini, her hangi bir doğüstü güce gerek olmadığını iddia eden natüralistlerin bu görüşlerinin Kur'an tarafından reddedildiğini belirterek şunları söyler:

“Burada Halık-ı Kainat olan Hakk Teala'yı bilmez, işitmez, kör, sağır bir kuvvet ederek namaz, oruç dua gibi ibadetleri, müracaatları faidesiz, lüzumsuz gibi gören cahil natüralistlere şiddetli bir red vardır.” (Yazır, 2001, Cilt: 2, s. 5)

“(Ey Muhammed!) De ki: ‘Duanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin!’ ” (Furkân Sûresi,

25/77) İnsan Rabbine sığındığı ve ona yöneldiği oranda mutlu ve huzurlu olur. Varoluşuna anlam ve değer katar. Bu manada dua insanı özüne götürür. Duadan uzaklaşmak ise insanın hem özünden hem de varoluşunun anlamından uzak kalması demektir.

5- İnsanın kendini yoktan var eden ve kendisine sayısız nimetler veren Rabbine karşı kulluk görevini yerine getirmesi, her daim O'na şükretmesi bu bağlamda Rabbiyle sağlam bir münasebet halinde olması çok önemlidir. Kur'an-ı Kerim insanların Allah'a kulluk etmelerini onların yaratılışlarının hikmet ve gayesi olarak görür:

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.” (Zâriyât Sûresi; 51/56) Elmalılı'nın da vurguladığı gibi, “Cin ve İns cinsinin hilkatlerinin hikmeti, Allah'ı tanıyıp O'na ibadet ve ubudiyet etmektir.” (Yazır, 2001, Cilt:7, s. 240)

6-İmanın içselleştirilmesi çok önemlidir. Bu manada imanın insanın bütün söz, davranış ve tutumuna sinmiş

olması gerekir. Bu yüzden Kur'an-ı Kerim'de birçok ayette iman etme ve salih amel işleme ayrılmaz bir bütün olarak sunulmuştur.

“Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru’ derler.” (Âl-i İmrân Sûresi, 3/ 191)

Elmalılı Hamdi Yazır'ın da ilgili ayetin tefsirinde vurguladığı üzere, “Bu ahval-i selâse, insanın bütün ahvaline şamildir. Ulu'l-u elbab her ne halde bulunurlarsa bulunsunlar, kalpleri zikrullahtan başka bir şey ile itmi'nan zevkini bulamadığından, zikrullahtan gaflet etmezler.” (Yazır, 2001, Cilt: 2, s.474)

“Ancak, iman edip salih ameller işleyenler başka. Onlar için devamlı bir mükâfat vardır.” (Tîn Sûresi, 95/ 6) Bu âyette, “İman edip mucebince Allah için güzel ameller işleyerek o ahsen- takvimi gaye-i kemaline götürmeğe çalışanların kesilmez bir ecrü mükafata

ermeleri” hususuna vurgu yapılmaktadır. (Yazır, 2001, Cilt: 9, s.154)

7- İnsan kaygıları, üzüntüleri, hayal kırıklıkları ve endişeleri olan bir varlıktır. Özellikle günümüz dünyasında insanlar bu duyguları çok daha yoğun bir şekilde yaşamaktadırlar. Bu bağlamda her türlü maddi imkâna rağmen insanların mutsuz olduğu, hiçbir şeyden tatmin olamadığı görülmektedir. Kısacası modern hayat insani değerleri inşa etmekten ziyade onları ciddi anlamda tahrip etmiştir.

Kur’an-ı Kerim’de insanın Allah’la olan irtibatını her daim canlı ve dinamik tutması gerektiği bu bağlamda insanın ancak Allah’ı anmakla sıkıntılarından kurtulabileceği vurgusu yapılır:

“Onlar, inananlar ve kalpleri Allah’ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur. İnanan ve salih amel işleyenler için, mutluluk ve güzel bir dönüş yeri vardır.” (Ra’d Sûresi, 13/ 28-29) Elmalı’nın da ilgili âyeti tefsir ederken

vurguladığı gibi, “Gönüllerin ızdırabı sükûn bulur, yatıştır. Allah deyince fikirler, gaye-i teharisine ermiş, mantıklar durmuş, bütün hissiyat, bütün ümidler, korkular son merci’ine dayanmış bulunur.” (Yazır, 2001, Cilt: 5, s.169)

Kur’an insanların hangi halde olursa olsun Rablerine sığınmalarını ister: “*Onlar; başlarına bir musibet gelince, ‘Biz şüphesiz (her şeyimizle) Allah’a aidiz ve şüphesiz O’na döneceğiz’ derler.*” (Bakara Sûresi, 2/156) Elmalılı’nın da belirttiği gibi, “Allah mevcut ve baki oldukça, bizim için yeniden yeniye nice nice ruhaniyetlere, cismaniyetlere mazhariyyet daima mümkün ve namütenahi mümkündür.” (Yazır, 2001, Cilt:1, s.450)

8-Kur’an inananlardan sürekli olarak akıllarını kullanmalarını, ibret almalarını, var olan şeyler üzerinde derin derin düşünerek tefekkür etmelerini istemiştir. Bu hususla ilgili ayetlerden birkaç örnek verilmesi faydalı olacaktır:

“Şüphesiz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar sağlayacak şeylerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten yağdırıp kendisiyle ölmüş toprağı dirilttiğı yağmurda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve gökle yer arasındaki emre amade bulutları evirip çevirmesinde elbette düşününen bir topluluk için deliller vardır.” (Bakara Sûresi, 2/164)

“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O’nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır.” (Nahl Sûresi, 16/12)

“O, diriltendir, öldürendir. Gece ile gündüzün birbirini takip etmesi de O’na aittir. Hala aklınızı kullanmıyor musunuz?” (Mü’minûn Sûresi, 23/80)

“O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra ‘alaka’dan yaratan, sonra size (ana rahminden) çocuk olarak çıkararak, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yaşatandır. İçinizden önceden ölenler de vardır. Allah bunları, belli

bir zamana erişmeniz ve düşünüp akıl erdirmeniz için yapar.” (Mü’min Sûresi, 40/ 67)

“Korku ve ümit kaynağı olarak şimşegi size göstermesi, gökten yağmur indirip onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesi O’nun (varlığının ve kudretinin) delillerindedir. Şüphesiz bunda aklını kullanan bir toplum için elbette ibretler vardır.” (Rûm Sûresi, 30/24)

İlgili âyetin tefsirinde Elmalılı Hamdi Yazır şu hususları vurgular:

“Akli olan çok düşünmeye hacet kalmadan bir hadis ile anlar ki, bunu yapan ölüleri diriltmeğe kadirdir. Ölmüş bir kavim de, bir şimşek parıltısı arasında semadan inen su gibi bir neş’e-i hayat ile diriliverir. Ve binaenaleyh hem O’nun azabından, yıldırımından korkmalı mağrur olmamalı, hem de rahmetine şevk-u ümid ile sarılmalı me’yus olmamalı.” (Yazır, 2001, Cilt: 6, s.267)

Yukarıda değinmeye çalıştığımız Kur’an-ı Kerim ayetlerinden de net bir şekilde anlaşıldığı üzere İslam

dininde inancın iman hayatına yansması hususu apayrı bir önem ve değere sahiptir. Bu bağlamda İslam dininde başta dua olmak üzere Allah'a ibadet etme, Allah'ın rızasını kazanmaya yönelik bir hayat yaşama, yaratılanı yaratandan ötürü sevmeye, her an Allah'ın huzurundaymış hissiyatında olma, hayatın her anında salih amel yapabilme esnekliğine sahip olma, aklını kullanma, tefekkür etme gibi hususlara sürekli olarak vurgu yapıldığı görülmektedir.

Sonuç olarak Hristiyanlıkta geçmişten günümüze sağlıklı ve sağlam bir temele oturtulamamış olan Tanrı-âlem-insan münasebetinin İslam dininde ideal seviyede gerçeklik kazandığı görülmektedir. Buradan hareketle İslam dininde, deizmin ya da insanların deist bir tutuma sahip olma ihtimalinin çok zayıf olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bir yandan İslam dinini temsil ettiği iddiasında olan diğer taraftan ise dini kendi çıkar ve emellerine alet eden art niyetli kişilerin İslam dinine çok büyük zarar verdikleri hususu da göz ardı edilmemelidir. Bu kötü niyetli kişilerin yanlış tutum ve davranışları başta gençler olmak üzere toplumu ciddi manada rahatsız

etmekte hatta onların dine karşı yer yer aşırı tepkilerde bulunmasına sebep olmaktadır. Bu sorunu çözmek için öncelikle gençlere ve toplumun diğer kesimlerine sağlıklı bir din eğitimi verilmelidir. Bu sayede onlar, deizm ya da ona benzer yanlış ulûhiyet anlayışlarından etkilenmeyecektir.

2.GENÇLERİMİZİ DEİZMDEN UZAK TUTMAK İÇİN YAPILMASI GEREKENLER

Gençlerimizin sağlam bir inanca ve sağlıklı bir iman hayatına sahip olmaları çok önemlidir. Bu yüzden onlara aklen, kalben ve ruhen tatmin olabilecekleri bir din eğitiminin sunulması gerekir. Böyle bir eğitim gençlerimizi her türlü olumsuz görüş ve anlayışa karşı koruyan bir kalkan vazifesi görecektir. Bu başlık altında gençlerimizi deizmden uzak tutabilmek adına neler yapılması gerektiği hususuna değinilecektir.

1-Gençlerimizin ilgi ve alakalarını çekebilecek bir din dili kullanılmalıdır. Bu dil onların duygu, düşünce ve davranışlarını olumlu anlamda etkileyebilecek bir özelliğe sahip olmalıdır. Bu noktada ilahiyatçılar, din

görevlileri, din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenleri ve İHL meslek dersleri öğretmenlerinin gençlerin hem İslam dinini sağlıklı bir şekilde öğrenmelerini sağlayacak hem de dikkatlerini çekecek bir dil ve üsluba sahip olmaları gerekmektedir.

2-Genelde eğitim, özelde din eğitimi ile uğraşan herkesin çok güçlü bir empati duygusuna sahip olması gerekir. Bu bağlamda başta din görevlileri olmak üzere dini değerleri insanlara iletme gayretinde olan kişiler, gençlerin ruh ve düşünce dünyalarına ulaşmak için elinden gelenin en iyisini yapma idealinde olmalıdır.

3- Muallim, ruhlar sanatkârı, dünyanın en büyük mesuliyetine sahip insanı olduğunu (Topçu, 1998, 62-63) asla unutmadan gençlerin karakter inşasında etkin bir rol üstlenmelidir.

4-Modern çağın inanç problemlerine ihtiyaca uygun modern çözümler üretmek ve bunun için gerekli olan araçları en güzel şekilde kullanmak şarttır. Özellikle gençlerin bilime ve felsefeye olan ilgileri görmezden

gelinmeyerek dini inancın bunları teşvik ettiği gerçeği güçlü bir şekilde ifade edilmelidir. (Dorman, 2017b, s. 239)

Aklın önemine Kur'an kadar vurgu yapan başka bir dinî metin yoktur. Bu bağlamda Kur'an'da hemen her fırsatta insanların hem Allah'ın vahiy ile gönderdiği ayetler hem de evrende yaratmış olduğu deliller üzerinde akıl yürütüp derin derin düşünülmesi gerektiği vurgulanmıştır. (Dorman, 2017a, s.18)

5-İslam inancının temel ilkelerini içselleştirmemiz ve en güzel şekilde hayatımıza yansıtarak etrafımıza örnek olmamız hayati öneme sahiptir. (Dorman, 2017b, s. 240) Böylelikle gençlerimizin dine ve dini değerlere karşı çok olumlu bir tutuma sahip olmaları sağlanacaktır.

6-Kendi içimizdeki bozulmaları düzeltip iyileştirmeye gayret etmediğimiz sürece özellikle gençlerin dinden uzaklaşması ya da son derece yanlış bir din algısına sahip olmaları kaçınılmaz bir son olacaktır. Bu yüzden inananlar olarak acilen doğru bir peygamber

algısına ve peygamberimizin örneğinde doğru bir din anlayışına sahip olmamız şarttır. (Dorman, 2017a, s.17)

7-Doğru bir din anlayışına sahip olduğu ve gençlerimize hakiki manada rol model olduğu zaman deizmin gençlerimize yönelik bir tehdit unsuru olmasının önüne geçebiliriz. Bu bağlamda dini inancın sağlam bir temel üzerine inşa edilmesi bu inancın iman hayatına yansımalarının da sağlıklı olmasını sağlayacaktır.

8-Gençlerimizin Nurettin Topçu, Erol Güngör, Sezai Karakoç gibi hem felsefi ve metafizik alanda derinleşmiş hem de dini, milli, ahlaki ve manevi değerleri içselleştirmiş olan düşünürlerden haberdar olmaları sağlanmalıdır. Böylelikle onlar bu düşünürlerin eserlerini inceleyerek felsefi düşünüşün dine karşı olmak bir yana dini hayatın derinliğine ne denli olumlu katkıları olduğunu somut olarak görebileceklerdir.

9- Kendilerine Müslümanız diyen insan yığınının ibadetlerinin, ruhsuz bir iskeletten koparılmış parçalara benzediğini iddia eden (Topçu, 2004, s.27) Topçu, irade terbiyesini en kuvvetli şekilde vermesi gereken din

adamlarının ruhlara gıda verme konusunda başarısız oldukları inancındadır. (Topçu, 1999a, s.137) Bu yüzden din adamları, gençlerimize inancın insan hayatına heyecan ve anlam kattığını öğretme gibi bir sorumluluğa sahip olduklarını asla unutmamalıdır.

10-İnsanın asıl mayası ıstıraptır. Nurettin Topçu'nun da vurguladığı gibi ıstırapsız yapılan dua bir şarlatanlıktan ibarettir. Ona göre ıstırap, harfsiz, sözsüz, sessiz konuşabilen kalbin dilidir. (Topçu, 1999b, s.78) Günümüz gençliğine, ıstırap sahibi olmanın bir insan için ne denli önemli olduğu öğretilmelidir.

11- Gençliğe Nurettin Topçu'nun Yarınki Türkiye adlı eserinde vurguladığı idealin aşısı yapıldığında onların hem inanç hem de düşünce dünyalarında çok sağlıklı bireyler olarak yetişmeleri sağlanabilecektir. Topçu'nun idealize ettiği gençlik aşağıda belirtilen özelliklere sahiptir:

“Yarınki Türkiye'nin kurucuları, yaşama zevkini bırakıp yaşatma aşkına gönül verecek, sabırlı ve azimli,

lakin gösterişsiz ve nümâyışsiz çalışan, ruh cephesinin maden işçileri olacaklardır. Bu ruh amelesinin ilk ve esaslı işi, insan yetiştirmektir. Hünelerleri hep fedakârlık olan bu hizmet ehli gençler, hizmetlerinin mükâfatını da hizmet ettikleri insanlardan beklemeyecekler, sonsuzluğa sundukları eserin sesinin akislerini yine sonsuzluktan dinleyeceklerdir.” (Topçu, 1999c, s.14)

12- Günümüz dünyasında gençler başta olmak üzere toplumun ahiret algısının güçlendirilmesi çok önemlidir. Kur’an-ı Kerim’in ilgili ayetinde de vurgulandığı üzere; *“Kişinin kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağı gün kulakları sağır edencesine şiddetli ses geldiği vakit, işte o gün onlardan herkesin kendini meşgul edecek bir işi vardır.”* (Abese Sûresi, 80/ 33-37) Bu manada Elmalılı Hamdi Yazır’ın da değindiği gibi, *“Onun ehemmiyeti başkalarını düşünmeğe, imdad etmeğe meydan vermedikten başka onlardan kaçırır, hepsini feda ettirir.”* (Yazır, 2001, Cilt: 8, s.423)

SONUÇ

İçinde yaşadığımız çağ insanların dinî, aklî ve ruhî tatmin noktasında çok ciddi problemlerinin olduğu bir çağdır. Küçük şeylerden mutlu olmak, kanaatkar olmak, sabırlı olmak, empati yapmak, vicdan sahibi olmak, merhametli olmak gibi insani erdemler göz ardı edilmenin ötesinde neredeyse yok sayılmaktadır. Aynı şekilde günümüzde insanlar, inancın iman hayatına yansımaları, dini değerlerin insan hayatını yönlendirmesi, inancın içselleştirilmesi gibi konularda da aşılması güç sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlar genç nesilde daha bariz bir şekilde gözlenmektedir.

Modern uygarlık insana lazım olan şey haricinde her şeyi vermekte ve insanı ruhtan yoksun bırakmaktadır. İnsanların bu kadar çok alternatiflere sahip olmakla birlikte daha önce hiç olmadığı kadar da yaşamaktan bu denli sıkılmış olmaları izahı çok zor olan bir durumdur. (Öztaş, 2006, s.3) Modern insan, dinin ve Tanrı'nın "sunduğu" dünya yerine kendi "kurduğu" dünyada yaşamak istemektedir. (Öztaş, 2006, s.1) Bunun doğal bir sonucu

olarak insanlar dinin ve dini değerlerin kendilerine hiçbir şekilde müdahale etmediği bir hayatı arzu etmektedir. İşte deizmin ulûhiyet anlayışı tam olarak burada devreye girmektedir. Âleme müdahale etmeyen bir Tanrı anlayışıyla birlikte akıl ve bilimin insanların her tür soru ve sorununa çözüm bulacağı iddiasında olan deizm, gençlerin çoğuna cazip gelmektedir.

Deizmin köklerini Müslüman mahallede aramamak gerekir. Çünkü Kur'an'ın Tanrı'sı, hiçbir durumda deistik karaktere brnebilecek bir yapıda sunulmamıştır. (Okumuş, 2017, s.183)

Batıda sorun bizzat dindeyken, bizde dini anlayıştadır. Bu bağlamda İşlam dininde insanların deizme yönelmelerine neden olabilecek hiçbir unsurun bulunmadığını asla akıldan çıkarmamak gerekir. Batıda deizme götüren süreç doğrudan dinden kaynaklıyken bizde gençleri deist bir tutumu benimsemeye götüren süreç dinden değil dini ve dinî değerleri temsil iddiasında olan kişilerin şahsi yanlışlarına verilen tepkiden kaynaklıdır. Bundan dolayı başta din adamlarımız olmak

üzere Müslüman olan herkesin inanç sahibi kişiler olarak mesuliyet ve sorumluluklarının farkında olması şarttır.

Akıl ve bilimin insan hayatına yön vermede çok etkin olduğu bilinen bir gerçektir ancak bunların insanoğlunun bütün soru ve sorunlarına çözüm getirmesinin imkânsız olduğu daha bariz bir gerçekliktir. İnsanoğlu sadece akıldan ibaret olan bir varlık değildir. İnsanın aklının yanı sıra, inanç dünyasının, gönlünün, duygularının, hislerinin, kaygı ve endişelerinin de tatmin olması gerekir. Bu hususları dikkate almadan insanı anlamak neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden insan bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmalıdır.

İnsanın sadece akılla maddi ve manevi dünyasında ideal bir mutluluğu yakalaması imkânsızdır. Çünkü her akıl sahibi insan bir davranışı farklı bir şekilde algılayabilmekte ve yorumlayabilmektedir. Bu yüzden de herkes için geçerli olabilecek bir değer insan aklı tarafından inşa edilememektedir. Bunun için aklın üstünde, her kişinin saygı göstereceği bir mercinin olması gerekir. Bu merci ise ilahi vahiy ve peygamberdir. Tanrı

inancıyla beraber vahiy ve peygamber olmaksızın bütün insanların kabulleneceği bir değer oluşturmak mümkün değildir. Pratiği olmayan teoriler insanlığa pek fazla bir şey sunamamıştır. (Gündoğar, 2017, s.39)

Hristiyanların temel dini akidelerini makul bir şekilde savunamama ve kilise baskısından kaynaklı olarak deizmin ulûhiyet anlayışını benimsemiş olmaları anlaşılır bir durumdur. Aynı şekilde Hristiyanların, kilisenin dogmalarına ve katı tutumuna bir tepki olarak akli ve bilimi vahyin önüne almaları da akıl-iman ilişkisi noktasında geçirmiş oldukları sıkıntılı tarihi süreç de göz önünde bulundurulduğunda izah edilebilir bir durumdur. Ancak sürekli olarak akletmeye, düşünmeye, tefekkür etmeye vurgu yapan, ilmi teşvik eden, inancın makullüğü noktasında sıkıntısı olmayan İslam dininde deizmin yer bulma şansı yoktur. Bu bağlamda gençlerimizin deizme yönelmelerinde İslam dininin değil, Müslüman olan kişilerin dini ve dini değerleri temsil noktasında sergiledikleri yanlış tutum ve davranışların etkili olduğunu unutmamak gerekir.

Sonuç olarak deizmin İslam dininde kendine yer bulmasının çok zor olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bununla birlikte gençlerimizin deizme ve deist bir tutuma yonelmelerinin nedenlerini bütün boyutlarıyla araştırmak suretiyle gerekli tedbirleri almamız gerektiği gerçeğini de asla yok saymamalıyız.

KAYNAKLAR

Allen, Diogenes, (1985), *Philosophy for Understanding Theology*, Atlanta: John Knox Press.

Akdemir, Ferhat, (2005), “*Ateizmin Tarihi Üzerine Kısa Bir Deneme*”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:18-19, Samsun, s. 347-363.

Arıcan, Musa Kazım, (2016), “*Ulûhiyet Anlayışları*”, Din Felsefesi El Kitabı (Ed. Recep Kılıç, Mehmet Sait Reçber), Ankara: Grafiker Yayınları, s.59-78.

Aydın, Mehmet S., (1999), *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Aydın, Mehmet S., (1986), “*Allah'ın Varlığına İnanmanın Aklîliği*”, İslâmî Araştırmalar, Sayı:2, Ankara, s.12-21.

Aytepe, Mahsum, (2017), *Deizm-Bilim İlişkisi ve İslam Düşüncesi*, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, (Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız), Van: Ensar Neşriyat, s. 193-214.

Cevizci, Ahmet, (2005), *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Collingwood, Robin George, (1999), *Doğa Tasarımı*, (Çev. Kurtuluş Dinçer), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Coşkun, İbrahim, (2017a), “*Günümüzde Deizm, Ateizm ve Nihilizmi Doğuran Sebepler*”, Diyanet Aylık Dergi, Ağustos, Sayı: 320, Ankara 2017, s.10-13.

Coşkun, İbrahim, (2017b), *Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları*, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, (Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız), Van: Ensar Neşriyat, s. 41-70.

Çınar, Aliye, (2018), *Deizm ve Ateizm Üzerine*, İstanbul: Köprü Kitapları.

Dorman, Emre, (2009), *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Dorman, Emre, (2017a), “*Modern Çağda Deizmin Popülerleşmesi ve Sebepleri*”, Diyanet Aylık Dergi, Ağustos, Sayı: 320, Ankara, s.14-18.

Dorman, Emre, (2017b), *Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi*, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, (Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız), Van: Ensar Neşriyat, s. 217-242.

Draper, Paul, (2005), “*God, Science, And Naturalism* ”, The Oxford Handbook of Philosophy of Religion, (Ed. William J. Wainwright), New York: Oxford University Press, s.272-303.

Düzgün, Şaban Ali, (2017), “*Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin*”, Diyanet Aylık Dergi, Ağustos 2017, Sayı: 320, Ankara, s. 6 - 9.

Düzgün, Şaban Ali, (2012), “*Varlık*”, Kelam El Kitabı (Ed. Şaban Ali Düzgün), Ankara: Grafiker Yayınları, s.193-218.

Erdem, Hüsameddin, (1994), “*Deizm*”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, Cilt: 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 109-111.

Evkuran, Mehmet. (2015), “*Eş’arî Kelam Sisteminin Teolojik Temelleri Üzerine –Deizm Bağlamında Bir Tartışma-*”, Uluslararası İmam Eş’arî ve Eş’arilik Sempozyumu Bildirileri içinde, İstanbul: Beyan Yayınları, s. 35-48.

Flew, Anthony, (1979), *A Dictionary of Philosophy*, UK-London: Palgrave Macmillan.

Gilson, Etienne, (1986), “*Tanrı ve Felsefe*”, (Çev. Mehmet Aydın), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Gorham, Geoffrey , (2010), “*Early Modern Philosophical Theology in Great Britain*”, *A Companion to Philosophy of Religion*, (Ed. Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn), United Kingdom: Blackwell Publishing, s. 124-132.

Gould, Rebecca Kneale, (2005), “*Deism*”, Encyclopedia of Religion and Nature, Ed. Bron Taylor, London & New York: Continuum, s. 462-464.

Güçlü, Abdülbâki, Uzun, Erkan, Uzun, Serkan vd., (2003), *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Gündoğar, Hamdi, (2017), *Deizm; Aklın Tanrılaştırılması ya da Sorumsuz Özgürlük*, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, (Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız), Van: Ensar Neşriyat, s. 29-40.

Harman, Vezir, (2017), *Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru*, Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2017, Cilt: 3, Sayı: 1, s.13-51.

Kılıçoğlu, İsmail, (1990), “*Deizm*”, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul: Risale Yayınları, s.311-313.

Köktaş, Mümin, (2017), *Aydınlanma, Hristiyanlık ve Deizm*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:17, Sayı:1, s.143-158.

Kur'an-ı Kerim Meâli, (2014), Haz. (Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Okumuş, Namık Kemal, (2017), *Yetersiz Bakiye: Deizm'in Tanrı Tasavvuru ya da Sünnetullah Yasaları ve Deizm İlişkisi Üzerine Bazı Tespitler*, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, (Editörler Vecihi Sönmez, Burhaneddin Kıyıcı, Metin Yıldız), Van: Ensar Neşriyat, s. 173-192.

Ögçem, Ergin, (2013), *Ateizmden Deizme Antony Flew*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Özdeş, Talip, (2006), *Ahlak-Vahiy İlişkisi ve Kur'an'da İman-Ahlak-Amel Bütünlüğü*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: X, sayı: 2, s. 5-21.

Öztaş, Mehmet, (2006), *Deizm ve Dinî Hayat*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Rowe, William L., (2000), “*Deism*”, Concise Routledge Encyclopedia of Philosophy, London and New York: Routledge, s.198.

Taliaferro Charles and Marty Elsa J., (Editor), (2010), *A Dictionary of Philosophy of Religion*, New York London: Continuum Publishing.

Topaloğlu, Aydın, (1999), *Ateizm ve Eleştirisi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Topçu, Nurettin, (1999a), *Ahlâk Nizamı*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Topçu, Nurettin, (1999b), *Var Olmak*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Topçu, Nurettin, (1999c), *Yarınki Türkiye*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Topçu, Nurettin, (1998), *Türkiye'nin Maarif Davası*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Topçu, Nurettin, (2004), *Kültür ve Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tüzer, Abdullatif, (2016), *Mehmet S. Aydın'ın Hayali: Aşırı Rasyonel Din Felsefesi Tavrının Eleştirisi*, Beytulhikme An International Journal of Philosophy Volume 6 Issue 2, s.273-293.

Şekerci, Ahmet Erhan, (2016), *Aydınlanma ve Din*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Westphal, Merold, (2010), “*The Emergence of Modern Philosophy of Religion*”, A Companion to Philosophy of Religion, (Ed. Charles Taliaferro, Paul Draper and Philip L. Quinn), United Kingdom: Blackwell Publishing, s. 133-140.

Wood, W. Allen, (2011), *Kant'ın Deizmi*, Çev. Necmettin Tan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:1, (2011), s. 327-347.

Yaran, Cafer Sadık, (2017), *Din Felsefesine Giriş*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.

Yazır, Elmalılı Hamdi, (2001), *Hak Dîni Kur'an Dili*, İstanbul:
Merve Yayınları.

ISBN 978-605-7510-08-2